

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДАВНЬОЇ ТА НОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК 94(477.86)«108/11»

О. Б. Головка

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

МІЖКНЯЗІВСЬКІ ВІЙНИ В ПІВДЕННО-ЗАХІДНІЙ РУСІ І ПОСТУПОВЕ ВИНИКНЕННЯ СУВЕРЕННИХ КНЯЗІВСТВ-ДЕРЖАВ У ПРИКАРПАТТІ (80-ті роки XI — початок XII ст.)

В статті розглядається перебіг міжкнязівських конфліктів в Південній і Південно-Західній Русі наприкінці XI – на початку XII ст. Автором показана драматична історія виникнення незалежних князівств-держав в Прикарпатті.

Ключові слова: Рюриківичі, міжкнязівські війни, Русь, Польща, половці.

В останній чверті XI ст. апогей політичних процесів на Русі значною мірою переміщується на Волинь та Прикарпаття, де розгортаються події, які виявилися переломними у житті східнослов'янського суспільства. В історіографії складна і драматична історія політичних протистоянь цього часу в Південній Русі тривалий час привертає увагу дослідників [15; 32; та ін.]. В цій статті головною метою є аналіз формування незалежних князівств-держав у Прикарпатті в контексті поступової ліквідації монолітності держави-імперії Русь та виникнення нової системи державного управління у східних слов'ян у вигляді конфедерації суверенних земель-князівств.

З другої половини XI ст. на Русі різко зростає кількість представників князівської династії, обмежених в правах і можливості зайняти київський престол. Мова йде перш за все про так званих князів-ізгоїв. В літературі існує думка, що князями-ізгоями слід вважати тих князів, батьки яких померли до смерті діда. Ця обставина, на думку авторів цієї точки зору, створювала для таких представників князівської династії дуже великі проблеми з отриманням володінь [10, с.367]. Як нам здається, такий підхід є лише формально-юридичним і не охоплює все явище князівського ізгойства у повній мірі. Дійсно, частина князів-ізгоїв рано втратила батьків, що, природно, створювало великі перепони для досягнення ними політичної ваги. Але фактично з повноцінного політичного процесу в той час виключалися і інші князі. Вже в 60-х роках князями-ізгоями стали не тільки нащадки старшого сина київського князя Ярослава Володимировича (1017-1054 рр.), який помер у Новгороді в 1052 р. за два роки до смерті його батька, а й спадкоємці молодших синів того ж Ярослава Ігоря і В'ячеслава. Ігор помер в 1060 р., а В'ячеслав – у 1057 р. [3, с.162-163].

Князі-ізгої в своїй боротьбі прагнули повернути собі держання батьків, а коли це не вдавалось, намагалися, хоча б, поширити свою владу на віддалені від «Руської землі» території. Зокрема, в 1064 р. за повідомленням літописця, «**вєжа Ростислава к Тмѹтороканю, сын Володимирь, вѹкъ Ярославль, и с ним вєжа Порей и Вышата, сын Остромирь, воеводы Новгородского. И, пришед, выгна Глеба из Тмѹторокана, а сам седе в него место**» [4, с.152]. Наступного року чернігівський князь Святослав відновив тут владу сина – Гліба, але вже через декілька місяців Ростислав знову повернув собі завойоване. Ця подія для нас є дуже важливою, оскільки мова йде про князя Ростислава, від якого бере родовід династія князів Ростиславичів, з діяльністю яких зв'язано формування перших незалежних князівств-земель у Прикарпатті в останні десятиліття XI ст.

На нашу думку, Ростислав Володимирович до прибуття на південь знаходився у Новгороді, про що саме і говорить наведена вище інформація «Повісті временних літ» про Порей та Вишату, а перед тим, можливо, мав якийсь держання у Прикарпатті. Зазначимо, що за правління Ростислава Тмутараканське князівство досягає свого апогею свого розвитку. Тмутаракані були підкорені народи всього Західного Кавказу [11; 12; 29; та ін.]. Саме велика сила Ростислава як володаря і стала причиною невдовзі смерті князя, якого було вбито візантійцями. Останні в цей час докладають зусиль для того, щоб підкорити східний Крим і Тамань своїй владі.

Наприкінці 70-х років XI ст. київським князем стає Всеволод Ярославич (роки правління в Києві 1076-1077, 1078-1093 рр.). Ставши верховним князем Русі, Всеволод природно прагнув зміцнити свою владу. Але зробити це було вкрай непросто. На місцях в цей час спостерігається тенденція до підсилення місцевої верхівки, на чолі якої стояли числені представники династії Рюриковичів. Спостерігається процес зміцнення їх влади, а одночасно закладалися паростки структуризації політичних формувань в регіонах. Молоді представники династії Рюриковичів висувають свої претензії на батьківські володіння. Зокрема, в 1081 р., за повідомленням літопису, «**вєжа Игоревичь Давыд с Володаремь Ростиславичемь месяця мая 18 день. И придоста Тмѹтороканю, и яста Ратнора** (воєводу київського князя Всеволода. – авт.), **и седоста Тмѹторокани**». Але в 1083 р. обох князів вибив з Тмутаракані Олег Святославич [3, с.204-205].

В таких умовах Всеволод вирішив не конфліктувати з синами старшого брата Ізяслава – Ярополком та Святополком. Молодий князь Ярополк Ізяславич отримав Волинське і Турівське князівства. Літопис повідомляє, що в 1078 р., після смерті брата Ізяслава, Всеволод «...**посади сына своего Володимера Чернигове, а Ярополка Володимери, придав ему Тѹров**» [3, с.204]. Є підстави думати, що і Ярополк, і Володимир були князями-намісниками київського князя, тобто підлеглими верховному володареві держави глави адміністративних округів країни. Крім Волинсько-Турівського князівства-намісництва (тобто фактично були керівниками регіональних адміністрацій), Ізяславичі контролювали також Новгород і Новгородську землю, де сидів молодший брат Ярополка Святополк. Останнього на новгородському столі посадив ще батько Ізяслав.

Під 1084 р. літопис повідомляє: «**Приходи Ярополк ко Всеволоду на велик день. В се же время вывєгоста Ростиславича 2 от Ярополка, и пришедша прогнаста Ярополка**» [3, с.205]. В літературі це повідомлення знаходиться вже довгий час під підвищеною увагою дослідників. Це пов'язано з тим, що саме в середині 80-х років XI ст. не тільки спостерігається політична активізація Волині в житті східнослов'янської конфедерації, а і з'являються на політичній арені Південно-Західної Русі Перемишльське, Теребовльське та Звенигородське князівства, які через декілька десятиліть після об'єднання в середині XII ст. пе-

ретворюються в єдине Галицьке князівство. На превеликий жаль, наведена вище літописна стаття дає дуже мало інформації для висновків.

Не вносять особливої ясності для розуміння зазначеної події наступні повідомлення пам'ятки. Вірогідно, що зазначені два Ростиславичі перебували в місті Володимирі під контролем (можливо, під арештом) Ярополка. Останньому були підстави остерігатися цих князів, якщо прийняти вірогідну версію вчених про можливу попередню належність цього краю чи його частини Ростиславу Володимировичу [16, с.46,76-76; та ін.]. Можливо, що в 50-60-х роках XI ст. єдине Волинсько-Прикарпатське князівство-намісництво було розділено на дві частини. Волинь перейшла у руки Ігоря Ярославича, а Прикарпаття – Ростислава Володимировича.

Нам відомо з джерел про трьох синів Ростислава Володимировича: Рюрика, Василька та Володаря. Зокрема, вище ми вже розповідали про те, що напередодні подій на Волині в 1084 р. Володар Ростиславич разом з Давидом Ігоревичем зробили спробу захопити Тмутаракань. Оскільки Володар в цей час перебував в іншому місці, є підстава думати, що під контролем Ярополка у Володимирі знаходились інші Ростиславичі – Рюрик і Василько. Можливо, вони були захоплені найбільшніми Ярополка Ізяславича на початку 80-х років XI ст. і перебували у Володимирі, як зазначалося вище, недобровільно.

Дізнавшись про захоплення Володимира Ростиславичами, київський князь Всеволод доручив своєму синові Володимирі відновити на волинському столі Ярополка. «...и посла Всеволод Володимера, сына своего, и выгна Ростиславича, и посади Ярополка Володимери» [3, с.205]. Про що ж виправу розповідає Володимир Мономах у своєму «Повчанні»: «И пакы по Изяславичих за Микудини, и не постигохом их. И на ту же весну к Ярополку совкупяются на Броды» [3, с.248]. М.С. Соловійов звернув увагу на те, що тут в розповіді Мономаха вкралася помилка: замість «Изяславичи» мало б бути «Ростиславичи» [26, с.675, пр.78]. Стільний розгляд повідомлень двох пам'яток свідчить, що процес боротьби затягнувся, оскільки побачення Володимира з Ярополком у Бродах, ймовірно, сталося лише весною 1085 р.

Але невдовзі в тому ж році волинський князь розпочав боротьбу зі своїм «благодійником». В тексті «Повісті временних літ» немає прямих вказівок про обставини, що призвели до виникнення усобиці Ярополка і Володимира. Можливо, що під час повернення Ярополка Ізяславича на волинський стіл відбулося ущемлення прав князя у порівнянні з статусом, який він мав до 1084 р. Справа в тому, що одночасно з поверненням Ярополка батько Володимира київський князь Всеволод надав князю Давиду Ігоревичу володіння у Східній Волині у місті Дорогобуж. Нагадаємо, що за заповітом Ярослава на Волині певний час сидів Ігор Ярославич, а тому тепер син останнього князь Давид не тільки отримав вольсть на сході Волині, а і почав реально претендувати на повернення йому усєї батьківської спадщини. Необхідно відзначити, що за своїм статусом Давид Ігоревич також був князем-ізгоєм. Вочевидь не маючи можливості повністю взяти під контроль волинсько-прикарпатський регіон київська адміністрація вирішила розділити його між представниками різних ворогуючих сил.

«В лето 6593, – повідомляє «Повість временних літ», – Ярополк же хотяше ити на Всеволода, послушав злых светник. Се уведав, Всеволод посла противу ему сына своего Володимера. Ярополк же, оставив матер свою и дружинну Лучьске, бежа в Дяльх» [3, с.205]. Виникає питання, а хто були ці «злі радники» Святополка? А.М. Насонов вважає, що ними були представники волинського боярства [22, с.135]. Без сумніву, що без узгодження з ними волинський князь навряд

чи почав конфлікт з Кисвом. Але такий стан є цілком природним, оскільки будь-яку дію володар не робить без підтримки підлеглих, і це не потребувало якогось роз'яснення книжником. Тому, на наш погляд, Ярополка на протидію Всеволоду і його сину підштовхнув хтось інший, що і вимусило книжника звернути увагу на цю обставину. Автором цих рядків висловлювалася думка, що Ярополк, готуючись до конфлікту, вступив, вірогідно, у якусь домовленість з краківським двором [13, с.59]. Проти такого погляду виступає О.В. Майоров, хоча не розглядає аргументів свого опонента [21, с.101-102]. А серед них необхідно назвати не тільки місце втечі Ярополка, а і деякі інші наступні події.

В 1086 р., як повідомляє літопис, «**приде Ярополк из Ляхов, и створи мир с Володимером**» [3, стб.206]. Про цю подію розповідає Володимир Мономах у своєму «Повчанні»: «**На тѹ зиму ндохом к Ярополку совокуплятися на Броды, и любовь велику створихом**» [3, стб.248]. Після повернення Ярополка на Волинь та безконфліктне підписання угоди з Мономахом, без сумніву, було пов'язано з підтримкою Ізяславича польськими панами.

В цей час на польському владному Олімпі дуже сильні позиції мав син померлого Болеслава II Мешко, який був прихильником розвитку тісних союзницьких відносин із східними сусідами. В 1088 р. сестра Ярополка вийшла заміж за Мешка, але домовленість про це була укладена раніше, можливо під час перебування Ярополка у Кракові [13, с.59; 14, с.428-429]. Проте цей шлюб було укладено вже після загибелі Ярополка.

Далі в тій же літописній статті під 1086 (6594) р. йдеться: «**Ярополк же седе Володимери. И переседев мало дний, иде Звенигороду. И не дошедшу емү градо, проведень быс от проклятого Нерадеця, от дьявола наученья и от злых человек. Лежаще емү тѹ на возе, саблею с коня проводе и, месяца ноября в 22 день бежа Нерадец трекаятый Перемышлю к Рюркиви**» [3, с.206]. Історики по-різному оцінюють можливу участь Ростиславичів у вбивстві Ярополка. Деякі вважають, що Нерадец був ними підсланий до Ярополка, інші категорично це спростовують [Аналіз літератури з цього питання див.: 21, с.103-104]. Дія нас ця тема, по великому рахунку, є другорядною. А головним моментом зазначеного повідомлення літопису для нашого аналізу є перш за все те, що воно зафіксувало появу в Перемишлі князя Рюрика Ростиславича. Саме поява нещодавнього суперника в сусідній від Волині землі викликала дії у відповідь Ярополка. Можливо, що ініціатором конфлікту були суперники Ярополка, оскільки в «Повчанні» Володимира Мономаха є інформація про якусь його допомогу волинському князю напередодні його смерті: «**И потом ходив Володимерю, пакн Ярополка посадих, и Ярополк умре**» [3, с.249].

Виникає питання, а чому Ярополк спрямував свою виправу на Звенигород, а не безпосередньо на Перемишль? Відповідь тут може бути одна. Звенигород в цей час також належав Ростиславичам. І тут можна підтримати погляд істориків, які вважають, що це місто належало другому за віком Ростиславичу Володарю, а ще одне Теремболов – Васильку [18, с.91]. Крім того, у той час Ростиславичі не тільки прагнули зберегти свою владу у Прикарпатті, а й прагнули поширити свій контроль на Волинь, де князував син Ізяслава Ярославича Ярополк.

Під час перебування Ярополка в Польщі Володимир Всеволодович посадив у Володимирі Давида Ігоревича («**Володимер же посади Давыда Володимери, в Ярополка место**» [3, с.205]). Судячи з наступних подій, Давид Ігоревич знову повернувся до Володимира-Волинського після смерті Ярополка. Разом з Волинською землею князь Давид «успадкував» від Ярополка і ворожнечу того до Ростиславичів. Крім Ростиславичів, потенційним суперником Давида

став брат небіжчика Ярополка Святополк. В 1088 р., вірогідно, навіть, без згоди верховного київського князя, він переїздить з Новгороду до Турова («**Иде Святополк из Новгорода к Турову жити**» [3, с.207]). Крім власне Турівської землі, цей князь тоді ж оволодів Берестям з округою, східною частиною Волині (Погориною). Доказом цього є більш пізня літописна стаття під 1097 р., коли, тоді вже київський князь, Святополк серед своїх володінь називає Турів, Пінськ, Берестя та Погорину [3, с.263]. Вірогідно, що в цих володіннях Святополк, на відміну від Новгороду, вже був майже суверенним володарем.

Події на Волині 80-х років XI ст. засвідчують, що в той час внуки князя Ярослава Володимировича Ярополк Ізяславич, Рюрик, Володар та Василько Ростиславичі, Давид Олегович прагнули не тільки отримати для себе володіння в Південно-Західній Русі, а і зробити їх максимально незалежними від Києва. Отже, з цього часу починається еволюція володінь Ростиславичів в Прикарпатті як реально суверенних політичних утворень в складі давньоруської конфедерації, в цей час вже досить чітко простежується тенденція до становлення Волині як майбутньої землі-князівства. Цей процес не отримав в найближчі роки (наприкінці XI – перші десятиліття XII ст.) швидкої реалізації, оскільки остаточно Волинь стала незалежним державно-політичним формуванням лише у другій половині XII ст.

Останнє десятиліття XI ст. знаменувалося посиленням князівських міжусобиць на Русі. В цей же час посилилася експансія половців на південноруські землі. Необхідно зазначити, що половці тоді здійснювали великі походи не тільки проти Русі, а і проти Польщі та Королівства Угорщина. Про сильне розорення Польщі кочовиками повідомляє «Літописець Переяславля-Суздальського» і польський хроніст Галл Анонім [1, с.51; 5, 18, 19]. Про зіткнення в 90-х роках угорців з половецькими ордами є численні відомості в угорських хроніках [6, р.412-414, 424-425; 7, р.80; 23, с.53; 24, с.349]. Під 1092 р. «Повість временних літ» повідомляє: «**В се же лето воеваша половци ляхы с Василькомъ Ростиславичемъ. В се же лето умре Рюрик, сын Ростиславъ**» [3, с.215]. Тоді до Перемишля з Звенигорода і перейшов Володар Ростиславич.

З'ясувати характер відносин Ростиславичів з Польщею допомагає матеріал «Повісті про осліплення Василька» – епічного твору, який був включений до тексту «Повісті временних літ» вже в правління Володимира Мономаха в Києві (1113-1125 рр.) [Про цей твір див: 27, с.417-463; 28; 32]. В літературі є різні версії щодо авторства цього твору. Б.О.Рибаків висловлює думку, що автор Васильїї був «мужем» князя Святополка Ізяславича [25, с.275-276]. Такий погляд поділяє Л.С. Махновець [2, с.146] О.В. Творогов вважає, що цей Васильїї був наближеним волинського князя Давида Ігоровича [27, с.448]. На нашу думку, найбільш обґрунтованою є думка О.О. Шахматова, який пише, що Васильїї був духівником князя Василька [31, с.35-41]. Остання позиція є найбільш вірогідною, оскільки автор є апологетом теребовльського князя, весь його твір спрямований на уславлення діяльності Василька та засудження Давида та Святополка, які вчинили над Васильком страшний злочин. Якщо це так, то «Повість про осліплення Василька» для нас є дуже важливою, бо ми маємо справу з першою пам'яткою галицької писемності, в якій фіксуються дуже важливі політичні події та процеси в Південно-Західній Русі.

Твір охоплює події 1097-1099 рр. Порівняння змісту вельми докладної за змістом «Повісті про осліплення Василька» з безпосередньо статтями «Повісті временних літ» показує, з одного боку, високу насиченість першого твору подіями політичного життя Русі кінця XI ст., а, з іншого боку, велику лаконічність у передачі цих подій, особливо історії Прикарпаття та Волині, в київському літописі. О.В. Творогов вважає, що «Повість про осліплення Василька» розпочинається з самого початку лі-

тописної статті під 6605 (1097) р. [27, с.448], але є підстави думати, що ця повість бере свій початок зі слів: «**И приде Святополк с Давыдом Кыеву, и ради выша людье вси: но токмо дьявол печален бяше о любви сей. И влезе сотона в сердце некоторым мужем, и почаша глаголити к Давыдову Игоревичю, рекуше сице, яко Володимир сложися есть с Василком на Святополка и на тѣя**» [3, с.257]. Перший же абзац означеної статті є частиною безпосередньої літописної розповіді, в якій йдеться про з'їзд головних Рюриковичів у Любечі.

З'їзд у Любечі в 1097 р. був дуже знаменною подією в державнополітичному розвитку східнослов'янської політичної конфедерації. В столиці Русі зібралися київський князь Святополк, переяславський князь Володимир Всеволодович Мономах, волинський князь Давид Ігоревич, теребовльський князь Василько Ростиславич, чернігівські князі Олег і Давид Святославичі. На з'їзді відзначалося, що міжкнязівські «катори» створюють велику небезпеку для Русі, чим користуються половецькі хани. Князі домовилися: «**Да поне отселе имеемся в едно сердце, и блюдем Рускые земли; каждо да держить отчину свою: Святополк Кыев Изяславъ, Володимиръ Всеволожь, Давыд и Олег и Ярославъ Святослав, а им же раздая Всеволодъ городы: Давыду Володимер, Ростиславичема Перемышль Володаревн, Теребовль Василкови**» [3, с.257]. Однозначно, що рішення з'їзду були вкрай невігідні перш за все Святополку, який ставав лише «першим серед рівних» в родині Рюриковичів. Підкреслення факту передачі волостей Південно-Західної Русі ставив під сумнів будь-які претензії Святополка на цей регіон, оскільки гарантом збереження цих земель за їх володарями фактично проголошувався Володимир Мономах. Є підстави думати, що у повній мірі рішення з'їзду в Любечі не задовольняли і цього князя, оскільки утруднювали можливість претензій на Київську землю в разі смерті Святополка. Отримання легітимізації влади Ростиславичами в прикарпатських князівствах йшов в розріз з політичними планами і Давида Ігоревича.

Саме це і стало рупійними механізмами, що призвели до жорстокої розправи Давида і Святополка над Васильком. Згідно інформації автора «Повісті про осліплення Василька» галицького дружинника Василя, Давид спровокував на злочин проти теребовльського володаря київського князя Святополка Изяславича, заявивши, що саме Василько не тільки був причетним до вбивства брата Святополка Ярополка Изяславича, а й прагне захопити у київського володаря Турів, Пінськ, Берестя та Погорину [3, с.258]. Проте невдовзі проти них виникає могутня коаліція Володимира Всеволодовича, Давида і Олега Святославичів. Переяславська та чернігівська дружини підійшли до Києва, у зв'язку з чим «**Святополк же хоте повегнцти ис Киева, и не даша емү кыяне повегнцти**» [3, с.263]. Ситуацію виправила київська верхівка, яка умовила вдову Всеволода Ярославича Анну і київського митрополита Миколая бути посередниками між ворогуючими сторонами. Примирення відбулося, за інформацією літопису, біля міста Городок (знаходився на лівому березі Дніпра напроти київського Подолу): «**Приде Володимер, и Давыд, и Олег на Святополка, и сташа ү Городца, и створиша мир**» [3, с.273]. Було домовлено, що Святополк покарає Давида Ігоревича.

Судячи з подальшого розвитку подій, Святополк не поспішав виконувати взяті зобов'язання. А тому волинський князь Давид почував себе відносно спокійно. Весною 1098 р. він навіть зробив спробу захопити Теребовль у Василька, який продовжував знаходитися у нього під арештом у Володимирі. На захист Теребовля виступив брат Василька Володар. Він добився від Давида визволення Василька, який повернувся до свого міста. Через деякий час Ростиславичі здійснили переможну виправу на Волинь, де захопили бояр Лазаря і Василя, які були безпосередніми учасниками розправи над Васильком.

Взимку 1098-1099 рр. Святополк Ізяславич нарешті вирушив проти Давида Ігоревича, щоб вигнати того з Волині. У боротьбі з волинським князем Святополк використовував допомогу своїх синів Мстислава та Ярослава. Ярослав Святополкович був в той час князем у Бересті («Ярослав же беже на Дяхы и прииде ко Берестью») [3, с.271]. Давид унаслідок дій Святополка був вимушений покинути свої володіння і шукати притулок в сусідній Польщі у польського князя Владислава-Германа¹. В статті «Повісті временних літ» під 6607 (1099) р. повідомляється: «Изде Святополк к Володимерю и прогна Давыда в Дяхы» [3, с.273]. Згодом при посередництві польського князя в районі Берестя відбулися переговори. Не дивлячись на заступництво польського князя, Святополк невдовзі вигнав з Володимира Ярополка, який повернувся знову до Польщі. «Святополк, же прогнав Давыда, – пише автор «Повісті про осліплення Василька», – нача думати на Володаря и на Васнака, глаголя, яко се есть волость отца моего и брата» [3, с.269]. Під час великої битви з Ростиславичами Святополк зазнав невдачі і повернувся до Володимира. Тут він посадив на стіл свого старшого сина Мстислава, а молодшого Ярослава відправив до Угорщини за підтримкою до короля Коломана.

В таких умовах знову знайшли спільну мову нещодавні непримиренні вороги Давид Ігоревич і Ростиславичі. Давид Ігоревич прибув з Польщі, залишив в Перемишлі свою жінку, а сам відправився за допомогою до половців. Про місце зіткнення з угорцями війська Володаря, Давида і їх союзника половецького хана Боняка повідомляє «Повість временних літ»: «В се же лето поьвени угри у Перемышля» [3, с.273]. Угорські війська були повністю розгромлені [33, р.74]. Їх союзник Ярослав Святополкович утік до Польщі, а Давид Ігоревич після захоплення Червена та Сутейська обложив Володимир, де сидів інший син київського князя Мстислав.

Під час облоги останній загинув, що дозволило Давидові зайняти Володимир. Проте доло його князювання в 1100 р. вирішив черговий князівський снем у Витичеві (Уветичах), де Святополк Ізяславич, Володимир Всеволодович, Олег та Давид Святославичі вирішили забрати у Давида Ігоревича Волинь. В «Повісті временних літ» докладно розповідь про цю подію вміщена в статтю під 6608 (1100) р., де розповідається про те, що Святополк дав князю Давиду Бозьк, а згодом Дорогобуж, а у Володимирі посадив сина Ярослава. Розвиваючи свій успіх, Святополк зробив спробу захопити і Теревольське князівство у Василька, але зазнав там невдачі. «И не послаша сего Володарь, ни Васнако», – пише з цього приводу літопис [3, с.274].

Зрозуміло, що такий розвиток подій не міг задовольнити Володимира, який був головним конкурентом як Святополка, так і чернігівських Святославичів. Подроблиці про конфлікт Святополка і Ростиславичів повідомляє Володимир Мономах на початку свого «Повчання» в звичній для твору

¹ Вивчення історії взаємин Русі і Польщі кінця XI ст. створює перед дослідником небезпеку потрапляння до своєрідної джерельно-інформаційної «пастки». Розгляд існуючих свідчень про цей час на перший погляд справляє враження про велику інтенсивність і значимість цих взаємин у порівнянні з попереднім і наступним періодами відносин двох слов'янських країн. Проте означена «інтенсивність і значимість» – це у значній мірі наслідок того, що при аналізі подій кінця XI ст. науковці мають можливість отримати продукт аналізу не тільки відносно лаконічних записів «Повісті временних літ» і епізодичних згадок з польської хроніки Галла Аноніма, а значно більших розповідей про контакти русів з поляками, які вміщено в «Повчання Володимира Мономаха» та «Повість про осліплення Василька Теревольського».

риторичній формі: «Усретоша бо мя слы от братая моего на Волзе, реша: «Потъснися к нам, да выженем Ростиславича и волость нх отънимем; иже и не поидеши с нами, то мы собе будем, а ты собе. И рех: Аще вы ся гневаете, не могу вы я ити, ни креста перестъпнати» [3, с.241; пор.5, с.204-205]. Відмову Мономаха допомогати Святополку слід пов'язувати не якимись зобов'язаннями першого перед Ростиславичами, а перш за все небажанням Володимира допомогати київському князеві.

Всі ці дії призвели до значного посилення князя Святополка. Необхідно відзначити, що в той же час у нього під контролем продовжувало перебувати Турівське князівство та Берестя. Враховуючи близькість цієї території до Волині, є підстави думати, що великий вплив на цей регіон мав і найближчий поплічник київського князя його син та тогочасний володар Волині Ярослав. Відомо, що, коли один з князів-ізгоїв племінник Святополка Ярослав Ярополкович захотів захопити Берестя, проти нього виступив київський володар, який заточив молодого князя у київській темниці. Наступного року, коли Ярослав Ярополкович втік з столиці, його взяв у полон вже син Святополка Ярослав волинський. Отже, скоріше за все Турівсько-Берестейський регіон знаходився на початку XII ст. одночасно під контролем і Києва, і Володимира.

Розповідаючи про жорстоку розправу Давида Ігоревича і Святополка Ізяславича над теребовльським князем Васильком (1097 р.), автор «Повісті про осліплення Василька» галицький дружинник Василь не міг обійти мовчанкою дуже важливе питання про стан відносин галицьких князівств з Польщею [про це докладно див.: 32]. Зокрема, в творі повідомляється, що навіть після жорстокої розправи Василько хотів звернутися за підтримкою проти Польщі не лише до брата Володаря та кочовиків, а й до Давида: «И рекох в чуме своемь: оже ми будут Берендичи, и Печенези, и Торци, реку брату моему Володареву и Давыдову: данта ми дружину свою молодшую, а сма пиита и веселитася. И помыслих на землю Лядскую наступлю на зиму, и на лето и возму землю Лядскую, и мщю Рускую землю» [3, с.266].

М.Е. Шайтан та В.Т. Папуто вважають, що в той час Польща активізувала свою східну політику [30, с.19; 23, с.44]. Співставлення матеріалів давньоруських джерел (літописів та «Повісті про осліплення Василька») з повідомленнями хроніки Галла Аноніма дають підставу для дещо іншого висновку. Розповідаючи про подвиги свого героя князя Болеслава III, польський хроніст розповідає про велике вторгнення половців на територію Польщі, які «за своєю звичкою» розійшлися по всій країні. Саме фраза «за своєю звичкою» є доказом численних нападів половців на західнослов'янську державу наприкінці 90-х років. Такі походи половців напевно чи відбувалися без підтримки або участі Ростиславичів, до земель яких доходили маршрути половецьких пересувань на захід. Автор «Повісті про осліплення Василька», розуміючи негативне сприйняття союзу Василька з кочовиками, підкреслює, що той прагне до контактів з неполовецькими угрупованнями кочовиків (торками, берендеями, печенігами), а також наголошує на великій шкоді, яку зробили поляки «Руской земле (в розумінні всієї країни Русі. – авт.)».

Проте останні слова Василька можливо не є простим епічним прийомом, а є відбиттям історичних реалій. У зв'язку з підсиленням тиску половців на прикарпатський край Василько згодом дійсно вирішив порвати з ними контакти і встановити взаємодію з іншими кочовиками причорноморських степів. У такому контексті стає зрозумілим і обцянка Василька після завершення боротьби з Польщею здійснити похід проти половецьких орд: «И посемь хотех проситися у Святополка и у Володимера ити на Половци, да любо налезу себе славу, а

любо голову сложию за Руськую землю» [3, с.266]. Звернення Василька до майбутніх «чорних клобуків» (торків, печенігів, берендеїв) свідчить, що вони вже в цей час набирали достатньої мілітарної потуги. В літературі роль Польщі в конфлікті між київським та волинським князями 90-х років XI ст., про що вже йшлося, часом перебільшується, оскільки на авторів наукових праць суб'єктивно впливають численні подробиці про ці події в творі дружинника Василя [див., наприклад: 34, s.27]. Відзначаючи взаємодію кочовиків з Ростиславичами на початку 90-х років XI ст., необхідно наголосити, що активність степовиків на Правобережжі саме в цей час мало негативний характер для Прикарпатського краю, оскільки заважала консолідації майбутніх галицьких земель.

Про антагоністичні відносини між Ростиславичами і Польщею, на наш погляд, свідчить також фрагмент «Життєпису Оттона, єпископа бамберзького», яке було написано в 50-х роках XII ст. германським хроністом Гербордом. В уривку, що стосується русько-польських відносин межі XI-XII ст., автор розповідає про те, що «руський король» та його наближені знаходились у ворожих стосунках з польським володарем, проте пізніше уклали династичний союз і навіть надали Польщі допомогу [8, р.74]. Є підстави думати, що Герборд, який писав про події через півстоліття після їх здійснення, переплутав двох володарів, яких він називає «королями», а саме: київського князя (коли мова йшла про шлюб польського князя і руської княжни) і Володаря Ростиславича (коли він пише про складні стосунки «короля русів» з Польщею). На користь цього свідчить у певній мірі більш пізня інформація, де, розповідаючи про викрадення Володаря, германський хроніст знову називає його тим же титулом, як раніше Святополка, «король русів (rex Ruthenorum)» [8, р.74]. В західноєвропейській ідеологічній літературі означений титул використовувався виключно до незалежних, суверенних володарів. Дійсно, Володар тоді фактично не підкорявся київському князю, а його держава була повністю незалежною. Отже, конфлікт наприкінці 90-х років XI ст. був у поляків не з Святополком, а з перемишльським князем Володарем.

В князівській родині Рюриковичів Ростиславичі були князями-ізгоями, а тому не могли за нормами династичних правил, які встановили на Русі старпі сини Ярослава Володимировича Ізяслав, Святослав та Всеволод, претендувати на Київ. Але ця обставина мала для Ростиславичів позитивне значення: вони не витрачали енергію на боротьбу в інших регіонах Русі, а зосереджували увагу на розбудову власної землі. О. Мазур висловлює думку, що в той час Ростиславичі знаходилися у великій залежності від верхівки Перемишльської та Тербовльської землі [20].

У певній мірі з такою думкою можна погодитися, особливо враховуючи ту обставину, що Ростиславичі наприкінці XI ст. тільки появилися в краї. Проте тоді діяльність Ростиславичів, силу яких не можна і применшувати, діяли в інтересах вказаної місцевості знаті. І цей союз сприяв піднесенню в краї династії Ростиславичів, швидкій суверенізації краю у його відносинах з Києвом.

Тоді ж спостерігається процес формування державно-князівської території володінь Ростиславичів. На чолі їх стояв перемишльський князь Рюрик, а після його смерті його стіл зайняв Володар. На жаль, нам невідомо з джерел, де сидів останній до смерті брата, проте можна припустити, що цим містом був Звенигород, який у першій половині XII ст. був відомий як столиця удільного князівства. Василько Ростиславич володів Тербовлем. Тербовльська та Звенигородська земля, за нашою думкою, сформувалися як князівські володіння у другій половині XI ст. Вірогідно, що Перемишльська, Тербовльська та Звенигородська землі до другої чверті XII ст. ще не були єдиним земельним

об'єднанням, тобто про Галичину як компактну державно-адміністративну одиницю в складі Русі можна говорити лише з першої половини XII ст.

На князівських з'їздах в Любачеві (1097 р.) та Витичеві (1100 р.), як справедливо зазначає М.Ф. Котляр, вказані землі в Прикарпатті були визнані родинними володіннями Ростиславичів [17, с.38-39; пор.35, s.45]. Однак, не дивлячись на це, Володарю та Васильку прийшлося вести за відстоювання своїх прав гостру боротьбу у першій чверті XII ст. з київським Володимиром Мономахом та польським князем Болеславом III Криворотим [13, с.67-69].

Список використаних джерел:

1. Летописец Переяславля-Суздальского. Издан К.М. Оболенским. – М., 1951. – 112 с.
2. Літопис Руський. За Іпатьським списком переклав Леонід Махновець. – К. : Дніпро, 1989. – 590 с.
3. Полное собрание русских летописей. – Ленинград, 1926-1928. – Т.1. Лаврентьевская летопись. – 540 с.
4. Полное собрание русских летописей. – СПб., 1908. – Т.2. Ипатьевская летопись. – 938 с.
5. Chronica Polonorum / ed. Szlachowski et R.Köpke // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores / ed. G.H.Pertz. – Hannoverae, 1851. – Т.9. – P. 418-478.
6. Chronici Hungarici compositio saeculi XIV // Chronici Hungarici compositio saeculi XIV, opr. A. Domanovszky // Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum / ed. Szentpetery Em. – Budapestini, 1937. – Vol. 1. – P. 217-506.
7. Chronicon Monacense // Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum / ed. Szentpetery Em. – Budapestini, 1938. – Vol. 2. – P. 58-86.
8. Herbordi Vita Ottonis babenbergensis // Monumenta Poloniae Historica. – Leopoli, 1872. – Т. 2. – P. 71-127.
9. Алешковский М.Х. Повесть временных лет / М.Х. Алешковский. – М. : Наука, 1971. – 134 с.
10. Войтович Л.В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль / Л.В. Войтович. – Львів : Ін-т українознавства НАНУ, 2000. – 649 с.
11. Гадло А.В. К истории Тмутараканского княжества во второй половине XI в. / А.В. Гадло // Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы славяно-русских древностей. – Ленинград, 1988. – Вып. 1. – С. 198-200.
12. Гадло А.В. Предыстория Приазовской Руси. Очерки истории русского княжения на Северном Кавказе / А.В. Гадло. – СПб., 2004. – С. 269-276.
13. Головки А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. / А.Б. Головки. – К. : Наукова думка, 1988. – 132 с.
14. Головки О.Б. Польська держава в останньому двадцятиріччі XI – на початку XII ст. (проблема політичного розвитку) / О.Б. Головки // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні записки. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Вип. 3. – С. 424-432.
15. Грушевський М.С. Волинське питання 1097-1102 рр. / М.С. Грушевський // Твори у 50-х томах. – Львів : Світ, 2003. – Т. 5. – С. 203-204.
16. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – Львів, 1905. – Т. 2. – 633 с.
17. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII вв. / Н.Ф. Котляр. – К. : Наукова думка, 1985. – 184 с.
18. Крип'якевич І.П. Галицко-Волинське князівство / І.П. Крип'якевич. – 2-е вид. – Львів : Ін-т українознавства НАНУ, 1999. – 220 с.
19. Линниченко И.А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. / И.А. Линниченко. – К., 1884. – Ч.1: Русь и Польша до конца XII в. – 216 с.

20. Мазур О. Князівська влада у галицьких волостях на зламі XI-XII ст. / О.К. Мазур // Другий Міжнародний конгрес українців. Історія. — Львів. 1994. — Ч. 1. — С. 9-14.
21. Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / А.В. Майоров. — СПб. : Университетская книга, 2001. — 640 с.
22. Насонов А.Н. «Русская земля» и образование Древнерусского государства / А.Н. Насонов. — М. : Изд. АН СССР, 1951. — 262 с.
23. Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси / В.Т. Пашуто. — М. : Наука, 1988. — 472 с.
24. Пашуто В.Т. Древняя Русь и Венгрия / В.Т. Пашуто // Славяне и Русь. — М. : Наука, 1968. — С. 345-351.
25. Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи / Б.А. Рыбаков. — М. : Изд. АН СССР, 1963. — 362 с.
26. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Сочинения / С.М. Соловьев. — М. : Мысль, 1988. — Т. 1-2. — Кн. 1. — 797 с.
27. Творогов О.В. Комментарии / О.В. Творогов // Памятники литературы древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века. — М. : Художественная литература, 1978. — С. 417-463.
28. Хрущов И.П. Сказания о Васильке Ростиславиче / И.П. Хрущов // Чтения Исторического общества Нестора-летописца. — 1879. — №1. — С. 44-62.
29. Чхаидзе В.Н. Тмутаракань (80-е гг. X в. — 90-е гг. XI в.). Очерки историографии / В.Н.Чхаидзе // Материалы и исследования по истории Северного Кавказа. — Армавир, 2006. — Вып. 6. — С. 139-174.
30. Шайтан М.Э. Германия и Киев в XI в. / М.Э. Шайтан // Летопись занятий постоянной историко-географической комиссии. — М., 1927. — Т. 24 (1). — С. 3-36.
31. Шахматов А.А. Нестор-летописец / А.А. Шахматов // Записки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. — Львів, 1914. — Т. 117-118. — С. 35-41.
32. Benyszkiewicz K. Stosunki polsko-ruskie w świetle Opowieści o oślepieniu Wasylka Trebowelskiego / K. Benyszkiewicz // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні праці. — Кам'янець-Подільський, 2015. — Том 25. На пошану професора І.С. Винокура. — С. 248-265.
33. Font M. Koloman the learned, king of Hungary / M. Font. — Szeged, 2001. — 110 p.
34. Maleczyński K. Boleslaw III Krzywousty / K. Maleczyński. — Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : Ossolineum, 1975. — 375 s.
35. Parczewski M. Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach / M. Parczewski. — Kraków, 1991. — 92 s.

The article deals with the course of interprincipely conflicts in South and South-West at the second part of the XI – early XII centuries. The author showed the dramatic history of independent principality-states in the Carpathian Mountains.

Key words: Ryurykovychi, interprincipely wars, Russia, Poland, Polovtsi.

Отримано: 20.10.2016 р.